

Ə.AĞAOĞLUNUN QƏLƏM MÜCADİLƏSİ

L.O.HACIYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

Zəkali publisist, islamın mahir bilicisi, Azərbaycanın ictimai fikir və mətbuatı tarixində dərin iz qoymuş Əhməd bəy Ağayev (Ağaoğlu) çox tənqidlərə məruz qalmışdır. Gözdən salınmaq üçün ədalətsiz hökmlərin nəticəsində ona müxtəlif damğalar vurulmuş, o, mürtəce ideoloq, millətin düşməni kimi təqdim edilmişdir. Buna görə də Ə.Ağayevin siyasi – ədəbi irsi çap olunmamış, həyat və yaradıcılığı isə təhrif olunmuş şəkildə işıqlandırılmışdır. Nə qədər acınacaqlı olsa da, qeyd etmək lazımdır ki, Respublika Əlyazmalar İnstitutunda Ə.Ağayevin bu vaxta qədər nə əsərlərinin bibliografiyası, nə də həyat və yaradıcılığını əks edən sənədlər və xatirələr sistemləşdirilmişdir. Onun zəngin yaradıcılığını əks etdirən əsərlərinin toplusu indiyə qədər nəşr edilməmişdir.

Ədibin yaradıcılıq meyarının əsasını onun zəngin dünyagörüşü təşkil edir. Əhmədbəy Ağayevin dünyagörüşünün formalaşmasına anası Tazə xanımın və əmisi Hacı Mirzə Məhəmmədin təsiri araşdırılır. Onların təsiri Əhmədbəy Ağayevdə bir tərəfdən anasına görə dünyəvi elmlərə marağını, digər tərəfdən isə dindar və mütəəssib bir müsəlman olan əmisinə görə şəriətə, din tarixinə məhəbbətində öz əksini tapmışdır.

Əhmədbəy Ağayevin dünyagörüşünə Cəmaləddin Əfqaninin də təsiri danılmazdır, xüsusən onun panislamizm ilə bağlı ideyaları Avropa düşüncə tərzinə malik, eyni zamanda şəriət qanunlarını ali qanun hesab edən Əhmədbəyə çox yaxın idi. Məlumdur ki, C.Əfqani islam dəyərlərini qoruyub saxlamaqla, Avropaya meyli təbliğ edirdi. Bu cəhətləri özündə ehtiva edən panislamizmi Əhmədbəy Ağayev eklektik cərəyan, ifrat mütərəqqilikdən və ifrat mühafizəkarlıqdan uzaq, eyni zamanda hər ikisindən müəyyən cəhətləri özündə cəmləşdirən bir hərəkət adlandırırdı.

Ə.Ağaoğlu publisistikasının özünəməxsus cəhətləri var idi: **əvvəla**, bu publisistika çarizmə münasibət məsələsində milli burjuaziyaya, onun ideologiyasına, bütövlükdə milli maraqlara arxalanan mövqedən çıxış edirdi. **İkincisi**, Rusiya qəzetlərində Azərbaycana, türk dünyasına, islam dininə qarşı böhtan və təxribat xarakterli çıxışlara publisist ardıcıl olaraq əsaslandırılmış cavablar verir, oxucu və mürtəce yazarları polemikaya dəvət edirdi. **Üçüncüsü**, o, ağlın və zəkanın qüvvəsinə arxalanaraq yazdıqlarına bu prizmadan yanaşırdı.

Ə.Ağaoğlunun bir jurnalist kimi fəaliyyət göstərdiyi dövr çox mürəkkəb və qızğın mübarizələr dövrü idi. Yaşadığı dövrün tarixi şəraitinin mürəkkəb olmasına baxmayaraq, ideyaca ədib düzgün yol tutmuş, mütərəqqi qüvvələrə rəğbət bəsləmiş, bir sıra mühüm məsələlərdə qabaqcıl ziyalılarla birləşərək Azərbaycanın maraqlarını müdafiə və təbliğ

etmişdir. Birinci rus inqilabı ərəfəsində və 1905-ci ildən sonra Əhməd-bəy Ağayevin jurnalistik fəaliyyəti, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin təbiri-cə desək, «başdan-başa qələm mücadiləsi» idi (1). O dövrdəki yazılarında Ə.Ağayev bir tərəfdən öz müsəlman qardaşlarını passiv olduqlarına görə qınayır, digər tərəfdən isə azacıq irəliləyişə doğru bir istək, bir işartı görəndə öndə getməyə, hər cür yardım etməyə tələsirdi. O, Rusiya müsəlmanları tərəfindən hazırlanan və Çar hökumətinə ünvanlanan qətnamələrin mahiyyətindən və vacibliyindən ürək dolusu danışırdı.

Ə.Ağayev publisistikasının əsas tematikalarından biri islam dəyərləri və ümumiyyətlə, dini-teologiya məsələləri olmuşdur. Publisist «Kaspi» qəzetinin səhifələrində islama dair silsilə məqalələr yazmışdır. Ə.Ağayev təkcə islam deyil, digər dinlər barəsində də, fürsət düşdükcə, fikirlərini söyləyirdi. Publisist bu qəbil araşdırmalarında xristian və islam dinlərini Qərb-Şərq müstəvisində müqayisəli şəkildə verirdi. Onun teoloji baxışlarının mütərəqqi cəhəti ondan ibarət idi ki, ədib yer üzündə hamının Allah övladı olduğunu birbaşa, yaxud dolayısıyla məqalələrində dönə-dönə vurğulayırdı. «Происхождение ислама и его отношение к христианству и еврейству» adlı məqaləsində Ə. Ağayev yazırdı: «Пройдут годы, и магометане и христиане одинаково удивятся перипетиям религиозной борьбы, через которую прошла их история» (2). Təəssüf ki, yaşadığımız XXI əsrdə dini qarşıdurma hələ də davam edir.

Qadın azadlığı məsələsi o dövr Azərbaycan mətbuatının ən aktual mövzularından biri idi. Publisist bir tərəfdən Azərbaycan qadınlarının hüquqsuzluğundan, ailədə və cəmiyyətdə təhqirlərə məruz qalmasından danışırdısa, digər tərəfdən, Məhəmməd peyğəmbərin fikirlərinə, Quran məntiqinə əsaslanaraq müsəlman dünyasında qadının nüfuzundan söz açmağı özünə borc bilirdi. «Женщина и ислам», «Женское образование в мусульманском мире», «Зубейда и Аббас» və s. məqalələrində ədib müsəlman dünyasında qadın təhsili, qadınların cəmiyyətdə rolu və s. məsələlərə toxunur. Türk alimləri Ə.Ağayevin islama dair mülahizələrini araşdırarkən belə qənaətə gəlmişlər ki, İslamın yüksəlməsinə və əksinə, geriləməsinə publisist ölçü kimi islam dünyasında qadına olan münasibəti götürmüşdür. Bu görüşlərə görə, IX və X əsrlərdə Xilafətdə İran və Suriya mədəniyyətlərinin təsiri artandan sonra qadın mədəni və sosial baxımdan tənəzzülə uğradı. Ona görə müsəlman qadınlarının inkişafına guya manə olan islam dininə, onun yaradıcısı Məhəmməd peyğəmbərə qarşı Rusiya və Qərb dünyasında səslənən iradlara Ə.Ağayev belə cavab verirdi: «...несправедливы они, когда недостатки и пороки последователей ислама переносят на их религию» (3). Ə.Ağayevin publisistik yaradıcılığında milli mədəniyyət məsələləri xüsusi yer tutur: ədəbi tənqid, dil-əlifba məsələləri, maarifçilik və s. Onun Azərbaycan ədəbiyyatına dair ədəbi-tənqidi görüşləri ədəbiyyatşünaslar tərəfindən kifayət qədər araşdırılıb. Mövcud mülahizələrə görə, publisistin ədəbi tənqidində inkarçılıq ruhu üstünlük təşkil edirdi. Ədəbiyyatşünasların bu fikri ilə razılaşmamaq da olar. Araşdırmalar göstərir ki, ümumiyyətlə, o dövrün tənqidi çox kəskin idi. Məsələn, N.Nərimanov 1916-cı ildə bir çıxışında etiraf etmişdir: «Düz 20 il bundan müqəddəm mən «Nadanlığı» yazıb meydana buraxdım. Məşhur mühərrirlərdən biri, rəfiqimiz Firidunbəy Köçərli «Nadanlığı»¹ rus dilində tənqid etdi, yaramaz bir şey hesab edib yazanını, yəni məni lazımınca çubuqladı. Oxuyan deyirdi, «Nadanlığı» yazan daha əli-

nə qələm gərək götürməsin. Fəqət onun çubuqlamağı «Nadir şah»ın meydana gəlməsinə səbəb oldu» (5). Göründüyü kimi, kəskin tənqid o dövr ədəbi mühit üçün normal hal idi. Ə.Ağayev hətta Mirzə Fətəli Axundovu tənqid edirdi və yazırdı ki, onun komediyaları sırf texniki cəhətlərə görə rəğbət qazanıb və bu sırf texniki cəhətlər dedikdə, komediyaların adı danışmaq dilində yazıldığı və xalq arasında populyar olan məsələləri nəzərdə tuturdu. Ə.Ağayev tənqidinin müsbət cəhəti onda idi ki, akademik K.Talıbzadənin 1989-cu ildə «Azərbaycan» jurnalında qeyd etdiyi kimi «...o, öz ədəbiyyatını Şekspir, Şiller, Hüqo, Dostoyevski və Tolstoy səviyyəsində görmək istəyirdi» və bu əsərlər vasitəsilə zövqləri hərəkətə gətirmək niyyətində idi (4).

Alimin ədəbi tənqidində rus ədəbiyyatı xüsusi çəkiyə malikdir. Ədib rus ədəbiyyatını dünya ədəbiyyatının zirvəsi hesab edirdi. Kifayət qədər yaxşı bələd olduğu fransız ədəbiyyatını rus ədəbiyyatı ilə müqayisə edəndə, fransız ədiblərinin ruslar kimi realist ola bilmədiklərini vurğulayırdı. Fransız dilini mükəmməl bilməsi ona böyük fransız mütəfəkkirlərindən başqa (Volter, Ten və b.), həm də müasirləri olduğu fransız yazıçılarından (Pol Burje, Edmon Qonkur, Qi De Mopassan və b.) yeni əsərlərinə qiymət vermək imkanı yaradırdı. Əhməd bəyə görə, istər Azərbaycan, istər rus, istər qərb yazıçısı olsun, əsas onun yazdığı əsərdir. «Пушкин на Востоке» adlı yazısında o deyir ki, dahinin nə vətəni, nə də milləti olur. «Biz Danteni, yaxud Viktor Hüqonu oxuyanda onların nədən və kimdən bəhs etdiklərinə deyil, necə yazdıqlarına valeh oluruz. Eyni ilə buna görə Puşkinlə də belədir. Bizdə nə rus qışı var, nə Tatyana, nə də onun dayəsi. Lakin biz rus qışını da, Tatyana da, hətta onun dayəsini də sevirik, çünki onlar gözəl və səmimidirlər» (6).

Ə.Ağaoğlu M.F.Axundov tərəfindən başlanan əlifbanın dəyişdirilməsi uğrunda mübarizəyə qatılanlardan biri idi. Ə.Ağayevin əlifba məsələsinə münasibəti birmənalı idi. Hələ 1901-ci ildə ədib yazırdı ki, ərəb əlifbası islam aləminin həqiqi düşməni, onun müalicə olunmayan xəstəliyidir. Azərbaycan dili üçün bu əlifbanı tamamilə yararsız hesab edirdi. O zaman ərəb əlifbasının islahı barədə çoxları düşünürdü, məsələn M.Şahmurovun «Şərqi-Rus»un ilk nömrələrində özünün icad etdiyi əlifbanı təklif etmişdi, saitlərin yerinə ərəb rəqəmləri yazmaq münasib bilirdi.

Məqalələrinin birində Ə.Ağayev M.Şahmurovun təklif etdiyi əlifbaya münasibətini bildirərək, latın və slavyan qrafikalarını yaxşı bilən yeni əlifba müəllifinə «heç olmasa bu əlifbalardan birini təklif edəydiniz» deyir, bu da Ə.Ağayevin ərəb əlifbasının islahı deyil, latın yaxud kiril qrafikalarına üstünlük verməsini bir başa təsdiq edir.

Publisistik məqalələri ilə yanaşı, bu illərdə Ə.Ağayev vaxtaşırı bədii janrlara müraciət edir, kiçik həcmli hekayələr yazırdı. Bu vaxta qədər ədəbiyyatşünaslığımızda yer almamış hekayələrində publisistikasıyla qarşılıqlı əlaqəni görməmək mümkün deyil. Məsələn, «Между друзьями» adlı hekayəsində ədib XX əsrin ilk illərində varlanan Bakının xarakter tiplərini vermişdir. Birdən-birə varlanmış Aleksandrın və problemləri başından aşan Mixailin təmsalında iki dostun taleyini göstərir. Universitet illərində pedaqoq olub, xalqa xidmət etməyi arzulayan dostların yolu ayrılır və hər şeyi alt-üst edən Bakı nefti müəllim peşəsini nüfuzdan salır, bu səbəbdən hamı neft biznesinə can atır.

Bu məsələyə Ə. Ağayev «Задачи нашей интеллигенции» adlı məqaləsində də toxunur. Xalqın qayğısını çəkən ziyalıların getdikcə azaldığından gileylənən müəllif «Əlbəttə, gərək nə qədər iradəli olasan ki, tez bir zamanda varlanmaq hərisliyinə düşməyəsən. İndi hamı milçəklər balın üstünə qonan kimi, Bakıya üz tutur, neft biznesinə qatılmaq istəyir...» deyir (8). Yaxud, başqa bir misal, 1901-ci ildə yazılmış «Унга» (Восточная сказка) adlı əsərində ədib açıq deyər bilmədiklərini təmsillərlə ifadə edir (7). XX əsrin əvvəlində müəllif təmsillərlə danışdırsa artıq birinci rus inqilabından sonra sərt çıxışlar edir və problemləri açıq-aydın ortaya qoyurdu.

Ə. Ağayev Qərb düşüncəli, amma Şərqi əxlaqlı bir publisist idi, mətbuata dair Avropa standartlarını bilən və imkan daxilində bu standartları tətbiq edən Azərbaycanda bəlkə də ilk jurnalist-publisistlərdən idi. Onun qaldırdığı məsələlər bu gün də aktual səslənir: güclü dövlətlərin bütün dünyaya ağalığ etmək həvəsi, hakimiyyət hərisliyi, islam və xristian dinlərinin qarşdurması, müsəlman ölkələrində qadına qeyri-ədalətli münasibət. Bütün bu məsələləri Ə. Ağaoğlu 100 il bundan qabaq qaldırmışdı, lakin bu gündə bu problemlər gündəmdədir.

QEYDLƏR

1. Mehmed Emin Resulzade. Kafkasya Türkləri. Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfı, İstanbul, 1993, 132 s.
2. A. Ağaev. Происхождение ислама и его отношение к христианству и еврейству. «Каспий», 31 января 1903 г.
3. A. Ağaev. Женщина и ислам. «Каспий», 11 декабря 1898 г.
4. Talıbzadə K. Əhməd Ağaoğlu. «Azərbaycan» jurnalı, 1989, №1
5. Nərimanov N. Tənqid hifzi-səhhət! «Yeni iqbal», 11 yanvar 1916 il
6. Ağaev A. Пушкин на Востоке. «Каспий», 26 мая 1899 г.
7. Ağaev A. Унга. (Восточная сказка). «Каспий», 16 марта 1901 г.
8. Ağaev A. Задачи нашей интеллигенции. «Каспий», 21 января 1903 г.

ЖУРНАЛИСТСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ А. АГАОГЛЫ

Л. О. ГАДЖИЕВА

РЕЗЮМЕ

Всеобщее просвещение, борьба против попиранья прав человека в Азербайджане, а также во всем мусульманском мире – актуальнейшие темы публицистики Ахмедбека Агаева. Ярый сторонник этих культурно-исторических и нравственных ценностей, Ахмедбек Агаев без устали пропагандировал их в своих многочисленных статьях, раскрывая их научно-публицистическую суть.

В статье рассматриваются основные этапы пройденного им пути, раскрываются события и личности, способствовавшие формированию его всестороннего мировоззрения, исследуются процессы, повлиявшие на становление Ахмедбека Агаева как журналиста и редактора.

В статье автор раскрывает основные направления его публицистики: свобода женщины, борьба против царизма, религиозно-философские воззрения автора. В данной

статье проводится научно-исследовательский анализ ранее неизвестных статей А.Агаева, опубликованных в газете «Каспий». В обширном публицистическом наследии А.Агаева в газете «Каспий», начиная с 1898 года по 1905 год, ведущее место занимали статьи, посвященные исламу и его ценностям.

AKHMED AGAYEV'S PUBLICIZE

L.O.HAJIYEVA

SUMMARY

General enlightenment, struggle against correction of human right in Azerbaijan, and also in all Muslim world is the most actual theme in Akhmed Agayev's publicize. The ardent supporter of these cultural-historical and moral values of Akhmedbey Agayev propagandized them in his numerous articles tirelessly revealing their scientific publicist essence.

The given article showed the main stages of his way. He had passed, revealed the events and the personality promoting formation of processes affecting Akhmedbey Agayev to become as journalist and editor.

In the investigation dedicated to the analyze of general theme and to the peculiarities author's publicize his ideological direction: freedom of woman, struggle against tsarism, religion-philosophical views of author. The scientific investigated analyze of earlier unknown articles of A.Agayev published in "Kaspy", and in other bodies of press are carried out for the first time in this dissertation. Beginning from 1898 till 1905 year, leading place took the articles devoted to Islam and to its valuable contribution in the extensive publicist legacies of A.Agayev in "Kaspy".